

RYSZARD BENDER

NIEUDANA PRÓBA ZAŁOŻENIA FOLWARKÓW NA GRUNTACH CHŁOPSKICH W ORDYNACJI ZAMOYSKIEJ W LATACH 1843—1846

Ordynacja Zamoyska w granicach Królestwa Polskiego obejmowała w 1847 r. obszar gruntów wynoszący 661 193 morgi 45 prętów. Bez „funduszu religijnego”, czyli gruntów użytkowanych przez parafie łańskie i unickie, oraz bez terenów 9 miast ordynackich (Goraja, Kraśnika, Krzeszowa, Janowa, Józefowa, Szczepieszyna, Tarnogrodu, Tomaszowa i Turowina) obszar ordynacji wynosił 628 347 morgów 22 pręty. Obejmował on tzw. realność włościan — 320 360 morgów 281 prętów, będącą w 1846 r. w posiadaniu ok. 13 390 gospodarzy, oraz realność dworu, wynoszącą 307 986 morgów 41 prętów. Powierzchnia jednak gruntów dworskich obejmowała także 241 856 morgów 173 pręty lasów. Bez lasów wynosiła ona 66 129 morgów 168 prętów¹. W przeważającej części grunty te znajdowały się w 1833 r. w użytkowaniu 81 folwarków², a w r. 1847 — już 109³. Liczba więc folwarków ok. r. 1847 odpowiadała liczbie folwarków z końca XVIII w.⁴ Wszystkie one były już wówczas stosownie do decyzji ordynata z 1842 r. wydzierzawione bez pańszczyzny⁵. Ostatni jednak folwark, Obroc, wypuszczono w ordynacji w dzierżawę bezpańszczyźnianą dopiero w roku gospodarczym 1844/45⁶.

-
- ¹ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie (WAPL), zespół akt: Archiwum Ordynacji Zamoyskiej (AOZ), vol. 2976 — Wykaz powierzchni Ordynacji Zamoyskiej z 1847 r.; tamże, vol. 16189, k. 154 n. — Wykaz porównawczy osiadłych osad i pustek w dobrach Ordynacji Zamoyskiej w latach 1833, 1846, 1858.
- ² Tamże, vol. 2977 — Wykaz folwarków należących do Ordynacji Zamoyskiej w 1833 r.
- ³ Tamże, vol. 2976 — Wykaz powierzchni Ordynacji Zamoyskiej z 1847 r.
- ⁴ R. Orłowski, *Położenie i walka klasowa chłopów w Ordynacji Zamoyskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, Lublin 1963, s. 64.
- ⁵ Postanowił on wówczas, ażeby wszystkie folwarki z dniem 1 VII 1842 r. zostały wydzierzawione bez pańszczyzny. Zob. WAPL, AOZ, vol. 16815, k. 262 — Administracja Generalna Dóbr Ordynacji Zamoyskiej w Zwierzyńcu do rządcy klucza szczepieszkiego 14 I 1842.
- ⁶ WAPL, AOZ, vol. 6826, s. 93 — Wyciąg z protokołu 78 sesji Administracji Generalnej z 28 III 1844; tamże, s. 101 — Administracja Generalna do Kancelarii Centralnej Dóbr Ordynacji Zamoyskiej w Warszawie 2 V 1844. Folwark ten

Wzrost liczby folwarków następował w Ordynacji Zamoyskiej w początkowych latach realizacji reformy czynszowej, rozpoczętej w 1833 r. wprowadzeniem powszechnego, chwilowo dobrowolnego okupu pańszczyzny. Począwszy od jesieni tego roku włościanie ordynacyjni mogli zamiast odrabiania pańszczyzny opłacać okup bądź też pozostawać nadal przy pańszczyźnie. Okup wynosił za dzień pańszczyzny ciągłej w tygodniu 1 zł, a za dzień pieszej — 15 gr. Do tego dochodziła jeszcze w każdym roku tzw. powinność 12-dniowa, tj. robocizna na potrzeby gromadzkie, niebawem rozciągnięta także na potrzeby gminy i dworu. Opłacali okupnicy również tzw. składkę oszczędnościową wynoszącą 40 gr w roku. Z czasem zamieniono na opłatę pieniężną, połączoną z okupem, także daniny i osepny. Okup uiszczali włościanie kwartalnie w czterech równych ratach bądź też od razu za dłuższy okres do roku włącznie⁷.

Inicjatywa zwiększenia liczby folwarków w ordynacji wyszła od Konstantego Zamoyskiego, któremu zarząd dóbr jako najstarszemu synowi przekazał ordynat Stanisław Zamoyski już na początku 1833 r.⁸ W 1835 roku natomiast przejął Konstanty od ojca całkowitą zwierzchność nad ordynacją⁹. Wówczas to w 1833 r., jeszcze przed przystąpieniem do realizacji reformy czynszowej, wysunął Konstanty Zamoyski projekt założenia 80 nowych folwarków na obszarze 40 000 morgów gruntu¹⁰. Miały one zapewnić uboższym włościanom przechodzącym na okup od-

korzystałyby nadal z pańszczyzny dwóch nie oczynszowanych dotąd wsi ordynackich: Obroc i Guciów, których nie dopuszczono do okupu, gdyby nie zrzekł się jego dzierżawy Mikołaj Malhomme, szczególnie zasłużony ofcjalista ordynacki z lat 1830—1831, jemu bowiem ordynat Stanisław Zamoyski zapewnił w r. 1834 dzierżawę folwarku Obroc wraz z pańszczyzną, tamże, k. 75 — Kancelaria Centralna do Administracji Generalnej 13 III 1844; tamże, vol. 4235 — Pismo Stanisława Zamoyskiego z 14 IV 1834.

⁷ Tamże, vol. 3236 — Instrukcja dla zarządzających kluczami wydana przez Andrzeja Zamoyskiego 9 X 1833; por. też *Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII—XIX w.*, t. II, wyd. B. Baranowski, J. Bartyś, T. Sobczak, Wrocław 1963, s. 175—178; A. Cyprys iński, *Objaśnienie teraźniejszego urządzenia rolników w dobrach Ordynacji Zamoyskiej osiadłych pod względem stosunków największej ich części z właścicielem tytułu prawny stanowiącego, poprzedzić należy uwagą o stanie włościan, jaki był w roku 1833*, „Biblioteka Warszawska”, IV (1847) 467.

⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), zespół akt: Archiwum Zamoyskich (AZ), vol. 2491, s. 412 — Instrukcja dla moich synów p. Konstantego i Andrzeja z 9 IV 1833; por. też *Instrukcje gospodarcze*, s. 170—172.

⁹ W. Garbiński, *Rys życia Stanisława Kostki hrabi ordynata Zamoyskiego*, Warszawa 1856, s. 24.

¹⁰ Biblioteka Kórnicka, rkps 1391 — K. Zamoyski, *Du système en Pologne et des moyens de réforme*, Klemensów 1832, s. 341.

powiednie zarobki, umożliwiające regularne jego uiszczanie¹¹. Związać ich jednak miały niewątpliwie jeszcze bardziej z gospodarką folwarczną m. in. poprzez system odrobkowy, będący prostą konsekwencją świadczenia doraźnych korzyści¹². Dość duży wzrost liczby folwarków w Ordynacji Zamoyskiej w latach 1833—1847 (jak to się okaże — i w późniejszym okresie) był następstwem przejmowania na rzecz dworu licznych pustek, w większości stale leżących odłogiem. Było ich w ordynacji w 1833 r. w sumie 1 872, w roku zaś 1847 tykło 1 444, z tym że 461 spośród nich dzierżawili czasowo włościanie¹³. Sposób więc gospodarowania nimi w niczym nie odbiegał od wzorów o wiele wcześniejszych¹⁴.

Władze Ordynacji Zamoyskiej nie myślały jednak poprzestać na tworzeniu folwarków w oparciu o dotychczasowe czy nowo powstające pustki. Pragnęły wznosić nowe folwarki, z reguły niewielkie, także na gruntach chłopskich i oddawać je w dzierżawę przede wszystkim wysłużonym oficjalistom¹⁵. Folwarki takie zamierzano więc tworzyć — zgodnie z powszechną w kraju tendencją¹⁶ — głównie z gospodarstw po rugowanych rolnikach, z reguły małorolnych¹⁷, nie wywiązujących się z okupu, powracających do pańszczyzny bądź odmawiających okupienia. W ten sposób już w tym czasie dawał się odczuć pewien kryzys zaprowadzonego w 1833 r. w ordynacji oczyszczania¹⁸.

Przejmowanie ziemi pod nowe folwarki miało następować tylko wtedy, gdy inni włościanie nie wyrazili chęci objęcia gruntów po rugowanych rolnikach na powiększenie swoich gospodarstw¹⁹. Decyzję taką podjęła Kancelaria Centralna 11 III 1843 r. Zaraz też po jej wydaniu Administracja Generalna w Zwierzyńcu przystąpiła do realizacji tego

¹¹ WAPL, AOZ, vol. 3236 — Instrukcja dla zarządzających kluczami z 9 X 1833; tamże, vol. 8888, k. 65 — Memoriał dla Andrzeja Zamoyskiego z 3 VII 1846; *Jenerał Zamoyski*, t. II, Poznań 1913, s. 517; T. Potocki, *O urządzeniu stosunków rolniczych w Polsce*, Poznań 1859², s. 350.

¹² J. Leskiewiczowa, *System odrobkowy w gospodarce folwarcznej Królestwa Polskiego przed uwłaszczeniem*, „Przegląd Historyczny”, XLIV (1953), z. 1—2, s. 159.

¹³ WAPL, AOZ, vol. 16189, k. 154—157 — Wykaz porównawczy osiadłych osad i pustek...

¹⁴ Por. W. Rusiński, „Pustki” — *problem agrarny feudalnej Europy*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, XXIII (1961) 15 n.

¹⁵ WAPL, AOZ, vol. 8816, k. 99 — Kancelaria Centralna do Administracji Generalnej 10 VII 1844.

¹⁶ J. Chmura, *Rugi chłopskie w Królestwie Polskim a kwestia feudalnego różnicowania wsi*, „Zeszyty Szkoły Głównej Planowania i Statystyki”, 1957, z. V, s. 130.

¹⁷ J. Willaume, *Wieś lubelska przed uwłaszczeniem*, Lublin 1964, s. 57.

¹⁸ S. Kieniewicz, *Sprawa włościańska w powstaniu styczniowym*, Wrocław 1953, s. 28.

¹⁹ WAPL, AOZ, vol. 8888, k. 65 — Memoriał...

postanowienia. Naczelnik jej, plenipotent Piotr Zieliński, już 15 III 1843 r. polecił rządcom kluczowym, aby we wsiach przeznaczonych na założenie folwarków „[...] zapytywali okupników, czyli przybiorą po znizonom morgowem grunta z odebranych gruntów pańszczyźnianym”²⁰. Zarządził on również, ażeby zaprojektowanie folwarków następowało dopiero w wypadku uzyskania negatywnej odpowiedzi ze strony okupników w sprawie przejęcia przez nich gruntów po gospodarzach wyrugowanych. Następnie nakazał, aby odbiór od włościan przewidzianych na folwark gruntów miał miejsce dopiero wówczas, kiedy dzierżawca przystąpi do obejmowania utworzonego folwarku²¹.

W oparciu o to zarządzenie podrachmistrz Bolesław Prusiecki²² został 16 III 1843 r. zobowiązany „[...] do ułatwienia rządcom kluczowym ułożenia projektów względem zakładania po dwa folwarki w każdym kluczu w roku bieżącym na gruntach odebrać się mających od nieokupników i na pustkach”²³. W sumie zamierzano stworzyć w 1843 r. w 4 istniejących wówczas w ordynacji kluczach (janowskim, krzeszowsko-tarnogrodzkim, szczebrzeskim, tomaszowskim)²⁴ 8 nowych folwarków. Dalsze 8 zaprojektowano na r. 1844²⁵. Zakładane folwarki miały być średniej wielkości. Obszar ich miał obejmować przeciętnie 200—300 morgów. W ten sposób chciano stworzyć możliwość dołączenia do nich w okresie późniejszym dalszych pustek oraz gospodarstw odbieranych nieokupnikom²⁶.

Czynność swą rozpoczął podrachmistrz Prusiecki w podanym wyżej dniu od klucza szczebrzeskiego²⁷. W kluczu tym miały zostać wystawione na gruntach odebranych nieokupnikom folwarki w Niedzieliskach i Stabrowie, a niebawem także dodatkowo w Brodach. Dwa pierwsze folwarki miały być 300-morgowe i zamierzano je utworzyć w r. 1843 już na św. Jana²⁸.

W Niedzieliskach osad włościańskich było wówczas 120, w tym 10 pustek. Z liczby 110 gospodarzy okupywało się regularnie 22, a 88 rolni-

²⁰ Tamże, vol. 7687, s. 3 — Pismo Zielińskiego z 15 III 1843.

²¹ Tamże.

²² Tamże, vol. 4337 — Wyciąg z protokołu 47 sesji Administracji Generalnej z 7 XII 1843.

²³ Tamże, vol. 7687, s. 1 — Prusiecki do rzy-ty klucza szczebrzeskiego 16 III 1843.

²⁴ Tamże, vol. 8816, k. 27 — Wykaz ogólny porównawczy okupników z kwartału II z kwartałem III roku 1843/44.

²⁵ Tamże, vol. 7679, k. 250 — Pismo nr 2510 z 1843 r.

²⁶ Tamże, k. 192 — A. Cyprysiński do B. Prusieckiego 6 III 1843.

²⁷ Tamże, vol. 7687, s. 1 — cytowane wyżej pismo z 16 III 1843.

²⁸ Tamże, vol. 7675 — Rządca klucza szczebrzeskiego do Administracji Generalnej 3 IV 1844; tamże, vol. 7687, s. 49 — Administracja Generalna do rządcy klucza szczebrzeskiego 19 IV 1843; tamże, s. 146 — Pismo rządcy klucza szczebrzeskiego z 13 IX 1843.

ków było najczęściej w poszczególnych kwartałach r. 1843 nieokupnikami. Spośród tych ostatnich 43 wyraziło chęć powrócenia do okupu, a 45 rolników pragnęło pozostać przy pańszczyźnie²⁹.

Powierzchnia wszystkich gruntów włościańskich w Niedzieliskach w 1843 r. ³⁰	2 385 morgów	103 pręty,
z tego użytkowali okupnicy	1 299 „	13 prętów
Na założenie folwarku pozostało	1 086 „	90 „

Istniała więc możliwość utworzenia w Niedzieliskach, obok dawnego folwarku, istniejącego już wcześniej³¹, nawet trzech nowych folwarków 300-morgowych. Na przeszkodzie stanęło jednak wyraźne polecenie Kancelarii Centralnej, nakazujące założenie w najbliższym czasie w każdym z kluczów ordynackich tylko dwóch nowych folwarków 300-morgowych. W tej sytuacji podrachmistrz Prusiecki zaproponował utworzenie chwilowo w Niedzieliskach jednego folwarku o powierzchni 329 morgów 141 prętów. Erygowanie dwóch dalszych folwarków podobnej wielkości postanowił odłożyć na później — do chwili uzyskania zgody władz naczelnych ordynacji³².

Ostatecznie postanowiono założyć także drugi folwark w kluczu szczebrzeskim. Zamierzano go utworzyć nie w Niedzieliskach, lecz na gruntach gromadzkich w Stabrowie. Tam jednak mniej ziemi można było odjąć włościanom i przeznaczyć na folwark, wielu bowiem gospodarzy, którzy zaprzestali okupu, prosiło: „[...] o łaskę, aby byli przypuszczeni do niego, lecz z warunkiem, iż z tak znacznej przestrzeni ziemi, jaką w ćwierciach posiadają, nie deklarują się podjąć być regularnymi w uiszczaniu, lecz proszą o zmniejszenie ćwierci”³³. Podrachmistrz Prusiecki, przypuszczalnie za zgodą władz naczelnych ordynacji, przystał na tę propozycję włościan odjęcia im części posiadanej ziemi.

²⁹ Tamże, vol. 7687, s. 30—35 — Wykaz statystyczny wsi Niedzielisk z 24 III 1843.

³⁰ Tamże, s. 39 — Projekt założenia folwarków 300-morgowych na gruntach włościan nieokupników w kluczu szczebrzeskim z 1 IV 1843.

³¹ Tamże, vol. 2977 — Wykaz folwarków z 1833 r. W 1833 r. folwark ten obejmował obszar 1417 morgów 4 prętów, w 1847 r. natomiast 1 012 morgów 150 prętów (zob. tamże, vol. 2976 — Wykaz powierzchni całej ordynacji z 1847 r.).

³² Tamże, vol. 7687, s. 5 — Rządca klucza szczebrzeskiego do budowniczego 20 III 1843.

³³ Tamże, s. 41 — Projekt założenia folwarku w Stabrowie z 1 IV 1843.

W sumie więc w Stabrowie z ogólnej powierzchni gruntów wynoszącej	1 281 morgów	232 pręty ³⁴
dotychczasowi okupnicy użytkować mieli	344 „	222 „
włościanie powracający do okupu		
w zmniejszonych gospodarstwach	256 „	198 „
chałupnicy	16 „	— „
różni włościanie przybrać chcieli	33 „	— „
dzierżawca Morawski miał przybrać	134 „	— „
oficjalista ordynacki Placyd Miklaszewski ³⁵		
pragnął wydzierżawić	80 „	— „
razem	864 morgi	120 prętów

Na nowy folwark pozostawało więc w Stabrowie 417 morgów 112 prętów gruntów gromadzkich³⁶.

Kancelaria Centralna pismem z 14 IV 1843 r. wyraziła zgodę na założenie obu folwarków o podanych rozmiarach: w Niedzieliskach i Stabrowie. Nie pozwoliła jedynie na odebranie okupnikom w Niedzieliskach łąk, których brakowało powstającemu folwarkowi. Kancelaria Centralna poleciła dołączyć do tego folwarku część łąk przeznaczonych dla folwarku w Stabrowie względnie przejąć część łąk z folwarku w Płoskiem. Zgadzała się także Kancelaria Centralna na przyłączenie do folwarku w Niedzieliskach pewnej ilości łąk z okolicy Zamościa, „[...] wyczyszczonych nie włościanom, lecz innym osobom”³⁷.

Latem 1843 r., wbrew pierwotnym założeniom ograniczającym liczbę nowych folwarków w każdym kluczu do dwóch, przystąpiono w kluczu szczebrzeskim do wznoszenia trzeciego folwarku w Brodach³⁸.

We wsi tej w 1843 r. było:

gruntów ornych	1 202 morgi	288 prętów
łąk	242 „	146 „
pastwisk	50 „	265 „
nieużytków	40 „	43 „
razem	1 536 morgów	142 pręty

Z tej ilości gruntów w Brodach okupnicy, koloniści oraz włościanie, którzy zgłosili chęć okupienia się, użytkowali łącznie 1 156 morgów

³⁴ Tamże, s. 41, 348 — Raport Administracji Generalnej z 23 VII 1843.

³⁵ Tamże, vol. 7077 — Pismo Administracji Generalnej do rządcy klucza szczebrzeskiego z 13 VII 1843.

³⁶ Tamże, vol. 7687, s. 41.

³⁷ Tamże, s. 49 — Administracja Generalna do rządcy klucza szczebrzeskiego 19 IV 1843.

³⁸ Tamże, s. 103 — Projekt założenia folwarku na gruntach gromadzkich w Brodach z 16 VI 1843.

166 prętów. Na nowy folwark pozostawało więc 379 morgów 276 prętów³⁹.

W tym samym czasie przystąpiono do wznoszenia nowych folwarków w innych kluczach. Miały one powstać m. in. w Łukowej, Otroczcu, Zamchu⁴⁰. Folwarków tych niebawem zaczęto projektować więcej, ponieważ począwszy od roku ekonomicznego 1844/45, tj. od 1 VII 1844 r., zwiększono w ordynacji liczbę kluczy, powstało ich mianowicie 13⁴¹. Zasada natomiast tworzenia dwóch nowych folwarków w każdym z kluczy została utrzymana. Projektowano więc np. w nowym kluczu stróskim utworzenie obok folwarku w Otroczcu także folwarku w samej Stróży. Zamyślano ponadto założenie nowych folwarków w Suchyni i Wyżnicy. Od zamiaru utworzenia folwarku na gruntach chłopskich w Wilkołazie odstąpiono z przyczyny „płonnych gruntów”. W Otroczcu zaś odpadła niebawem w ogóle potrzeba zakładania folwarku, bowiem grunty po włościanach wyrugowanych z gospodarstw bądź przemienionych na chałupników⁴²: Łukaszu Wronie, Ilko Jurkiewiczzu, Józefie Zubko i Pawle Lewczyku, zgodzili się przejść inni włościanie⁴³.

Sprawa jednak wznoszenia nowych folwarków posuwała się niezwykle powoli. Władze naczelne ordynacji obawiały się nawet, że fakt ten może wywołać „nieukontentowanie” Konstantego Zamoyskiego, nakazały więc rządcom kluczowym „udeterminowanie” przed zimą wszystkich zaprojektowanych na 1843 r. folwarków⁴⁴. W odpowiedzi na to wezwanie rządca klucza szczebrzeskiego doniósł plenipotentowi Kancelarii Centralnej w Administracji Generalnej w Zwierzyńcu Zielińskiemu, iż „[...] nie tak łatwo da się stawiać folwarki, jak Kancelaria Centralna rozkazała, albowiem mam przekonanie z jednego w Niedzieliskach, jak idzie z oporem”⁴⁵. Sytuacja była rzeczywiście trudna. Włościanie w ramach obowiązującej ich obok okupu powinności 12-dnio-

³⁹ Tamże, s. 107 — Protokół z 11 VI 1843.

⁴⁰ Tamże, s. 143 — Administracja Generalna do rządcy klucza szczebrzeskiego 29 VII 1843.

⁴¹ Tamże, vol. 8817, k. 52 — Wykaz ogólny porównawczy okupników z kwartału I z kwartałem II roku 1844/45. O folwarkach zaprojektowanych w tych kluczach nie posiadamy jednak szczegółowych wiadomości.

⁴² W tych wypadkach pozostawiano rugowanym rolnikom z dawnych gospodarstw chałupy, zabudowania gospodarcze oraz 1 mórg ziemi.

⁴³ WAPL, AOZ, vol. 8845, k. 138 — Rządca klucza stróskiego do Administracji Generalnej 21 X 1844.

⁴⁴ Tamże, vol. 7687, s. 143 — Plenipotent Kancelarii Centralnej w Administracji Generalnej w Zwierzyńcu Zieliński do rządcy klucza szczebrzeskiego 22 VIII 1843.

⁴⁵ Tamże, s. 143 (nadpis) — Rządca klucza szczebrzeskiego do Zielińskiego 12 IV 1843.

wej nie chcieli wychodzić do pracy przy budowie folwarków. Każdy dzień tej powinności musiał być od nich „przez egzekucję wymęczony”. Żadne upomnienia i perswazje nie skutkowały. Z drugiej znów strony, wszyscy oficjaliści byli zaabsorbowani własnymi stałymi czynnościami i nie można było znaleźć nikogo nawet do dozoru ludzi zatrudnionych przy wznoszeniu folwarków. Nie można było poza tym angażować oficjalistów bez specjalnego pozwolenia Kancelarii Centralnej. Budowniczy ordynacki obciążony licznymi czynnościami nie mógł być ciągle obecny przy budowie folwarków. Nie był on też w stanie, nawet do połowy września 1843 r., porobić wymaganych opisów i oszacowań⁴⁶.

Powyższe trudności nie przerwały mimo wszystko wznoszenia folwarków, roboty jednak posuwały się w zbyt powolnym tempie. Tak np. przy budowie folwarku w Niedzieliskach w okresie prawie trzech tygodni, od 7 do 26 VIII 1843 r., użyto 85 fur i wykorzystano jedynie 115 dni pieszych. Pewna poprawa nastąpiła w późniejszym czasie. Od 14 do 28 X 1843 r., a więc w ciągu dwóch tygodni, użyto już wówczas 160 dni ciągłych i 231 pieszych. „Oprawiono” w tym czasie materiał na owczarnię i oborę oraz ustawiono słupy⁴⁷.

Ponaglenia plenipotenty Zielińskiego nie przyniosły więc radykalnych zmian. Budowa folwarków postępowała powoli. Do zimy 1843 r. nie utworzono nigdzie nowych folwarków. Budowie folwarczne w Brodach, Niedzieliskach, Strabowie wznoszono jeszcze w styczniu 1844 r.⁴⁸ Żaden z zaprojektowanych folwarków nie powstał także jesienią 1844 r.⁴⁹ Wciąż jednak planowano tworzenie nowych folwarków na gruntach odebranych nieokupnikom, w szczególności w Łukowej i Zamchu. Dużo kłopotów sprawiało lokalizowanie folwarków w kluczu stróskim, gdzie typowano pod budowę coraz nowe miejscowości⁵⁰.

Rosły także wydatki i nakłady na budowę folwarków. W Brodach kształtowały się one następująco⁵¹:

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ Tamże, s. 135 — Pismo do rządcy klucza szczebrzeskiego z 26 VIII 1843; tamże, s. 231 — Pismo do tegoż z 29 X 1843.

⁴⁸ Tamże, s. 286 — Raport tygodniowy dla rządcy z 27 I 1844.

⁴⁹ Tamże, s. 344 — Administracja Generalna do rządcy klucza szczebrzeskiego 6 IX 1844.

⁵⁰ Tamże, vol. 8845, k. 138 — Rządca klucza stróskiego do Administracji Generalnej 21 X 1844.

⁵¹ Tamże, vol. 7687, s. 356—360 — Rachunek szczegółowy wartości materiałów użytych i kosztów pieniężnych dotychczas wyłożonych na nowe folwarki tudzież potrzebnych jeszcze kosztów do ich zupełnego wykończenia w kluczu szczebrzeskim, 1844 r.

I. Koszty budowy domu	
Wyłożono na materiały:	2 390 zł —
opłata murarza	175 „ 15 gr
równowartość w pieniądzech użytych od włościan pańszczyźnianych dni ciągłych i pieszych ⁵²	469 „ —
	<hr/>
razem	3 034 zł 15 gr
Do zupełnego wykończenia należało wydatkować:	
na murarza	575 zł 14 gr
jako równowartość dni ciągłych i pieszych lub ich opłacenie w drodze najmu	1 186 „ —
	<hr/>
wszystkie koszty razem	4 795 zł 29 gr
II. Koszty budowy obory	
Wyłożono na materiały:	664 zł 2 gr
dopłata cieśli ordynackiemu	100 „ —
dni ciągle i piesze	727 „ —
	<hr/>
razem	1 491 zł 2 gr
Do wykończenia należało wydatkować:	
materiały	160 zł — gr
opłata kowala	3 „ —
dni ciągle i piesze	149 „ —
	<hr/>
wszystkie koszty razem	1 803 zł 2 gr
III. Koszty budowy owczarni	
Wyłożono na materiały:	566 zł 4 gr
dopłata cieśli ordynackiemu	100 „ —
dni ciągle i piesze	683 „ —
	<hr/>
razem	1 349 zł 4 gr
Do wykończenia należało wydatkować:	
materiały	163 zł
dni ciągle i piesze	159 „
	<hr/>
wszystkie koszty razem	1 671 zł 4 gr
IV. Koszty budowy studni	
Wyłożono na całkowitą budowę:	
materiały	340 zł 4 gr
opłata rzemieślnika	147 „ 8 „
dni ciągle i piesze	257 „ —
	<hr/>
wszystkie koszty razem	744 zł 12 gr

⁵² Dni piesze ustalano nie według cen okupu (dzień ciągły — 1 zł, pieszy — 15 gr), lecz drożej: dzień ciągły — 2 zł, pieszy — 1 zł, licząc się zapewne z koniecznością użycia niekiedy robocizny najemnej, gdyby tzw. pańszczyzny nieokupionej zabrakło (tamże).

Wydatki i nakłady na budowę folwarku w Niedzieliskach były następujące ⁵³:

I. Koszty budowy domu

Wyłożono na materiały:	2 390 zł 16 gr
opłata rzemieślnika	752 „ 9 „
dni ciągle i piesze	1 655 „ —
razem	4 797 zł 25 gr

Do wykończenia należało wydatkować:

materiały	86 zł 10 gr
opłata rzemieślnika	177 „ 15 „
dni ciągle i piesze	20 „ —

wszystkie koszty razem 5 080 zł 50 gr

II. Koszty budowy obory wraz z owczarnią

Wyłożono na materiały:	526 zł 4 gr
rzemieślnikowi ordynackiemu dodano	100 „ —
dni ciągle i piesze	683 „ —
razem	1 309 zł 4 gr

Do wykończenia należało wydatkować:

kowałowi	3 zł
----------	------

wszystkie koszty razem 1 312 zł 4 gr

Z sum tych — niezależnie od własnych materiałów — na zakup materiałów poza ordynacją i robocizną związaną z ich obróbką wydatkowano w latach 1843—1845 ⁵⁴:

Przy wznoszeniu folwarku w Niedzieliskach na zakup:

345 kop gontali po 10 gr kopa	115 zł
16 kop bretnali po 1 zł 15 gr kopa (częściowa opłata)	19 „ 6 gr
270 sztuk szkła okiennego po 6 gr	54 „ —
10 pretów kamienia (wyłamanie) po 3 zł	30 „ —
roboty murarskie	255 zł 13 gr
„ stolarskie	54 „ —
„ szklarskie	41 „ 23 „
„ szklarskie i kowałskie	148 „ 15 „
obicie dachu 213 kopami gontów po 6 gr kopa	42 „ 18 „
smoła	2 „ —
razem	760 zł 75 gr

Przy budowie folwarku w Brodach w największym stopniu korzystano z własnych materiałów ordynacji i pracy rzemieślników najętych

⁵³ Tamże, s. 364—367.

⁵⁴ Tamże, s. 362 — Wydatki w pieniądzu na nowe folwarki.

do robót głównych⁵⁵. Wydatkowano tam na materiały spoza ordynacji jedynie

za smołę	2 zł
za wyłamanie 9 prętów kamienia	27 „
	razem 29 zł

Zaawansowanie prac przy wznoszonych folwarkach w latach 1844—1845 nie wywołało zainteresowania sprawą ich wydzierżawienia. Nikt nie zgłaszał się z chęcią podjęcia dzierżawy. Włościanie natomiast, np. w Stabrowie, których grunty miały zostać włączone do tworzonego folwarku, już od 1843 r. pól swych nie obsiewali. Czynili tak, mimo że byli zobowiązani uprawiać je do chwili przejęcia od nich gruntów przez dzierżawcę folwarku⁵⁶. Nawet budowle wznoszone dla dzierżawców oraz dwojaki dla służby folwarcznej, na którą wówczas zapotrzebowanie w Królestwie nie było jeszcze zbyt wielkie⁵⁷, nie mogły — wbrew nadziejom — przysporzyć „konkurenta”. Na objęcie nowych, projektowanych folwarków wciąż nie było chętnych⁵⁸. Ludzie, którzy „nie mając chleba” garnęli się do ordynacji na dzierżawców⁵⁹, o nowe folwarki nie zabiegali. Dawni oficerowie Wojska Polskiego i urzędnicy z okresu Królestwa Kongresowego⁶⁰, pozbawieni większych środków finansowych potrzebnych na zagospodarowanie folwarków, woleli folwarki już istniejące, w jakimś stopniu zagospodarowane. Stąd też przez szereg lat z rządu nikt się nie zgłosił do wydzierżawienia któregośkolwiek z wznoszonych folwarków. Nic więc dziwnego, że w tej sytuacji na początku 1846 r. doktor Dubarle wniósł prośbę do Kancelarii Centralnej w Warszawie, ażeby „[...] na zamierzoną przez niego budowę lazaretu w Klemensowie mógł oddanym być do przeniesienia dom nowy folwarczny na gruntach włościańskich w Niedzieliskach postawiony, a beużytecznie stojący lub też podobny dom w Brodach”⁶¹. Otrzymał oczywiście

⁵⁵ Być może, iż w Brodach korzystano w jakimś stopniu z niektórych zbywających materiałów, nabytych z nadmiarem przy wznoszeniu innych folwarków.

⁵⁶ WAPL, AOZ, vol. 7687, s. 344 — Administracja Generalna do rządcy klucza zwierzynieckiego 6 XI 1844.

⁵⁷ H. Chamerska, O położeniu i zbiegostwie czeladzi folwarcznej w Królestwie Polskim 1830—1864, Warszawa 1957, s. 31.

⁵⁸ WAPL, AOZ, vol. 7687, s. 143 — Plenipotent Zieliński do rządcy klucza szczebrzeskiego 29 VIII 1843; tamże, s. 408 — Rządca klucza zwierzynieckiego do Administracji Generalnej 10 XI 1852; tamże, vol. 15726, k. 5 — Kancelaria Centralna do Administracji Generalnej 6 III 1844.

⁵⁹ *Jenerał Zamoyski*, t. III, Poznań 1914, s. 251.

⁶⁰ Prot Lelewel, *Pamiętniki i dziariusz domu naszego*, Wrocław 1966, s. 269, 376.

⁶¹ WAPL, AOZ, vol. 7687, s. 352 — Administracja Generalna do rządcy klucza zwierzynieckiego 23 II 1846.

odповідź odmowną, tłumaczącą, że „[...] objedwie te budowle, jakkolwiek teraz puste, mają cel oznaczony”⁶².

Ostateczny cios sprawie budowy w ordynacji folwarków na gruntach chłopskich zadał ukaz carski z 7 VI 1846 r. Art. 1 tego ukazu zabraniał naruszania stanu posiadania gospodarstw chłopskich od 3 morgów wzwyż, jeśli użytkownicy ich należycie spełniali obowiązujące powinności. Ostrze tego artykułu, jak również art. 2, który dotyczył obowiązku osiedlania pustek chłopskich⁶³, skierowane było przeciwko praktyce powiększania gospodarstw folwarcznych kosztem nadziałów chłopskich⁶⁴. I chociaż bardzo szybko w Ordynacji Zamoyskiej — podobnie jak i w innych częściach kraju — potrafiiono obejść postanowienia ukazu, głównie przez powoływanie się na niespełnianie powinności przez włościan⁶⁵, to jednak nie odważono się już nigdy więcej na podjęcie próby włączenia dalszych gruntów po wyrugowanych rolnikach do obszarów folwarcznych. Wypuszczano je natomiast innym włościanom w dzierżawę jako tzw. grunty tabelowe wydzierżawione — w odróżnieniu od gruntów tabelowych osiadłych, stale posiadanych przez włościan. Części jednak gruntów chłopskich przejętych niekiedy wcześniej pod budowę folwarków, przed ogłoszeniem ukazu z 7 VI 1846 r., nie wpisano do sporządzanych w następstwie ukazu tabel prestacyjnych⁶⁶. Uznano je mianowicie za tzw. grunty nietabelowe, dworskie, a nie włościańskie. W ten sposób wyłączono je ze stanu posiadania włościan ordynackich. Obejmowały one jednak zaledwie część gruntów chłopskich przeznaczonych w latach 1843—1845 pod nowe folwarki. Przez długi czas nie ośmielono się poza tym gruntów tych przyłączyć do któregośkolwiek z istniejących w okolicy folwarków. Wydzierżawiano je więc na krótsze lub dłuższe okresy jako tzw. grunty nietabelowe rolnikom, którzy pragnęli powiększyć swoje gospodarstwa. Nie włączano tych gruntów do folwarków, ponieważ chłopci z niektórych wsi protestowali przeciwko temu. Tak np. włościanie ze Stabrowa wnieśli już w 1848 r. skargę do namiestnika Królestwa „o znaczny w 1844 r. ich gruntów zabór” na mający się wtedy budować folwark⁶⁷.

⁶² Tamże.

⁶³ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. XXXVIII, s. 6—9.

⁶⁴ S. Śreniowski, *Studia nad prawem i stosunkami agrarnymi Królestwa Polskiego 1831—1864*, Warszawa 1963, s. 92.

⁶⁵ WAPL, AOZ, vol. 15731, k. 12—13 — Kancelaria Centralna do Administracji Generalnej 14 X 1846; tamże, vol. 14364, s. 130 — A. Cyprysiński do Administracji Generalnej 17 XII 1847.

⁶⁶ Por. Z. Stankiewicz, *Tabele prestacyjne jako źródło wiadomości o przemianach wsi Królestwa Polskiego w połowie XIX wieku*, „Przegląd Historyczny”, t. LIII, r. 1962, z. 2, s. 313.

⁶⁷ WAPL, AOZ, vol. 16932, k. 28 — Pismo Kancelarii Centralnej z 6 II 1848.

Dopiero w 1849 r. powrócono w Ordynacji Zamoyskiej do zamiaru tworzenia nowych folwarków. Do ponownego ich zakładania przystąpiono w 1852 r. Tym razem jednak miały one powstać — i rzeczywiście powstały — wyłącznie na gruntach tzw. nietabelowych, pozostających pod bezpośrednim zarządem ordynacji, wydzierżawionych jedynie czasowo włościanom. Zamierzano utworzyć 63 folwarki w 48 miejscowościach o łącznym obszarze ok. 9 000 morgów⁶⁸. Nowe folwarki miały być w większości średnie w celu stworzenia możliwości dołączenia do nich, w późniejszym okresie, dalszych gruntów nietabelowych⁶⁹. I rzeczywiście obszar ich po utworzeniu wynosił przeciętnie od 100 do ok. 200 morgów, z tym że były naturalnie również folwarki mniejsze, np. w Płusach — 48 morgów 78 prętów, i bardzo duże, np. w Mokrem, gdzie powierzchnia nowo utworzonego folwarku wynosiła 417 morgów 259 prętów⁷⁰.

W stosunkowo szybkim tempie z zaplanowanych 63 utworzono w Ordynacji Zamoyskiej w latach 1852—1853 łącznie 35 folwarków⁷¹. Z czasem powstały dalsze. W sumie w okresie od 1846 do 1858 r. włączono do nowo powstających folwarków 550 gospodarstw nietabelowych, leżących odłogiem, dzierżawionych przez włościan bądź należących do chałupników⁷². Nowe folwarki powstały m. in. także we wszystkich tych miejscowościach, w których planowano założenie ich w latach 1843—1845. Nie włączono już jednak do tych folwarków gruntów odbieranych po r. 1846 rugowanym włościanom ani też dawniej przeznaczonych na folwarki, a nie wpisanych do tabel⁷³. Po r. 1846 przy tworzeniu nowych folwarków musiano się ograniczyć wyłącznie do gruntów nietabelowych. Proces koncentracji i powiększania obszaru ziemi folwarczej — tak typowy w całym Królestwie⁷⁴ — nie postępował więc już wówczas w ordynacji kosztem gruntów stale posiadanych przez włościan,

⁶⁸ Tamże, vol. 7681, k. 90—94 -- Relacja o nowo zakładających się folwarkach z 1852 r.

⁶⁹ Tamże, vol. 16842 — Krótki zarys interesów w dobrach Ordynacji Zamoyskiej od 1846 r. do 1853 r.

⁷⁰ Tamże, vol. 7681, k. 90—94 -- Relacja...

⁷¹ Tamże, vol. 16842 — Krótki zarys...

⁷² Tamże, vol. 8886, k. 74 n. — Wykaz porównawczy osad włościańskich w dobrach Ordynacji Zamoyskiej w latach 1833, 1846 i 1858.

⁷³ Próbowano jedynie wcielać do nowo wznoszonych folwarków budowlę pozostałe po włościanach całkowicie rugowanych z gospodarstw (zob. tamże, vol. 4723, k. 166 — Rządca klucza lipskiego do Kancelarii Centralnej 31 V 1850; tamże, k. 172 — Rządca klucza lipskiego do Kancelarii Centralnej 13 VIII 1851).

⁷⁴ W. Grabski, *Historia Towarzystwa Rolniczego 1858—1864*, Warszawa 1904, s. 398 n.; W. Rusiński, *Rozwój gospodarczy ziem polskich w zarysie*, Warszawa 1963, s. 222; J. Leskiewiczowa, *Przemiany w ustroju rolnym*, [W:] *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, Warszawa 1964, t. II, s. 335 n.

lecz jedynie w następstwie przejmowania ziemi czasowo przez włościan dzierżawionej i dawnych pustek⁷⁵. Gruntów pozostających w stałym użytkowaniu włościan, nawet w wypadku ich całkowitego rugowania, nie ośmielano się po r. 1846 włączyć do gospodarstw folwarcznych.

UNE TENTATIVE ÉCHOUÉE
DE CRÉER DES MÉTAIRIES SUR LES TERRES PAYSANNES
DANS LE MAJORAT DES ZAMOYSKI EN 1843—1846

Le majorat des Zamoyski, le plus grand en Pologne au XIX-ème siècle, comptait 6 661 193 arpents de terre dont 241 856 arpents de bois (1 arpent = 0,5597 d'hectare). Il possédait en 1833 81 métairies et en 1847 déjà 109, exploitant 66 129 arpents de terre. Les nouvelles métairies naissaient dans le majorat grâce à la récupération des terres en friche, c'est à dire des terres qui n'étaient pas exploitées par les paysans. Au moment cependant où l'on introduisit au majorat en 1833 une redevance générale et volontaire, on voulait créer de nouvelles métairies aussi sur des terres reprises aux paysans qui ne voulaient pas payer de redevance. On ne devait cependant pas leur reprendre la terre qu'au moment où d'autres paysans n'en voudraient pas pour l'élargissement de leurs fermes. En 1843 on décida de former 8 nouvelles métairies moyennes de 200 à 300 arpents de surface. D'autres métairies devaient être créées dans les années suivantes. Dans certaines localités on commença à construire des bâtiments pour les nouvelles métairies. Personne cependant ne voulait prendre à bail ces dernières. A partir de 1842 toutes les métairies au majorat étaient données à bail sans la corvée autrefois obligatoire. Les candidats au bail recherchaient donc les anciennes métairies, déjà aménagées, et non pas les nouvelles sans corvée et nécessitant un plus grand apport du capital. Le coup décisif porté au projet de la création des métairies sur les terres paysannes fut l'ukase du tsar du 7 juin 1846 interdisant de toucher à l'état de possession de fermes paysannes de 3 et plus arpents de terre.

⁷⁵ Stąd zupełnie błędne twierdzenie o zakładaniu w ordynacji folwarków na gruntach odebranych rugowanym włościanom (zob. A. Iskrzycki, *Dzieje Zamościa i południowej Lubelszczyzny*, Lublin 1956, s. 36).